

Sakhmet i
Mut-templet.
Foto LM.

FUND & FORSKNING

Amenophis III's dødetempel i Theben

I otte sæsoner har projektet for bevaring af Memnonkolosserne og Amenophis III's dødetempel været i gang. I foråret 2006 har man koncentreret sig om dræning af området omkring templets peristylgård og hypostylhal, og man har blandt andet sænket grundvandsstanden 3,5 m. Dette indebærer gravning af grøfter, nedlæggelse af drænrør, opmåling og fjernelse af bygningsrester til senere tilbageplacering, når drænrørene er nedlagt. I forbindelse med dette arbejde har man fundet (endnu) en kolossalstatue af Amenophis III af rød granit, der efter arkæologernes ord skulle være den smukkeste til dato af denne konge. Næsten overalt, hvor man satte en spade i jorden, dukkede statuer af løvegudinden Sakhmet op, og indtil nu er der fundet 41 Sakhmet'er bare i denne 8. sæson! Det giver ialt 62 statuer af Sakhmet, siden projektet begyndte i 2000. En sjov detalje er, at Sakhmet'erne fundet i hypostylhallen er stående, mens Sakhmet'erne i peristylgården er siddende.

I mange år var Amenophis III's dødetempel kun kendt pga. Memnonkolosserne, men nu har det igangværende projekt efterhånden afsløret mere og mere af et dødetempel, der må have været et af de mest imponerende på Thebens Vestbred.

H. Sourouzian i *Egyptian Archaeology* 29, 2006, s. 21-24.

Pestårets Sakhmet

I en periode på otte år (år 12-20) i Amenophis III's regeringstid er de skrevne kilder tavse. Samtidig sker der væsentlige forandringer i religionen, kunsten, begravelses- og ægteskabs-

praksis. Hvorfor? Svaret kan måske findes i Amenophis III's overvældende interesse for den relativt "lille" gudinde Sakhmet: Amenophis III bestilte mere end 700 over-legemsstore statuer af denne gudinde med løvehoved. Det er flere end af alle andre gudestatuer fra hans regering tilsammen! I hans tid er der stort set ingen krige, så vi må se på et af Sakhmets andre interesseområder: pest. Flere Amarna-breve refererer til epidemier, og andre tekster antyder, at hittiternes konge, Suppiluliumash, døde under en af dem. Var der pest i Ægyptens nabolande, er det yderst sandsynligt, at der også var pest i Ægypten i Amenophis III's år 12-20.

Dokumenterede epidemier har hærget Middelhavsområdet adskillige gange:

- Pesten i Athen, 430-426 f.Kr. (den er blevet videnskabeligt identificeret til at være tyfus)
- Den Antoninske Pest, sent 2. årh. e.Kr.
- Pest i det Romerske Imperium, midten af det 3. årh. e.Kr.
- Den Justinianske Pest, midten af det 6. årh. e.Kr.

- Den Sorte Død, 1347-1350 e.Kr.
- Og herefter vender pesten tilbage ca. hvert 8-10 år

Efterveerne efter disse (relativt) veldokumenterede epidemier kan sammenlignes med, hvad der sker i Ægypten i årene efter Amenophis III's år 20: ændring af kunsten (kunstnerne dør); ændring i religionen (præsterne (under DSD er det munkene) dør); udflytning til "rene" steder (Malqata – og måske Amarna); affolkning af hele områder (Nubien bringes som eksempel med reference til Säve-Söderbergs rapport fra udgravninger dér). Her er det, at den intense dyrkning af Sakhmet kommer ind: Som tilbedelsen af St. Sebastian (beskytterhelgen mod pest) tiltog i Toscana under og efter Den Sorte Død, således intensiveredes kulten for Sakhmet under Amenophis III, mens Khonsu (en ellers blodtørstig gud) "genopstår" som healer-gud. Og måske kan Akhenatens overgang til Aten skyldes en følelse af, at de gamle guder har svigtet ham i flere efterfølgende tilfælde af pest, idet de ikke engang har kunnet beskytte deres egne præster fra at dø af

pesten... Det er måske i pestens lys at man skal se Amenophis III's ægteskab med sine døtre og med prinsesser fra Mitanni (Tadukhepa og dennes niece Gilukhepa), Babylon (to stk.) og datteren af kongen af Arzawa: der er akut behov for nyt blod i kongehuset og flere børn. Måske døde kronprins Thutmosis af pesten? Måske skal vi takke *Yersinia pestis* for Amarna-perioden....

Kmt 17/3, 2006, s. 36-45 & s. 83-84. Vil man vide mere om Pesten (1347 og frem) kan klart anbefales D. Harrison, *Stora Döden*, Stockholm 2000 og A. P. Kozloff, 'Bubonic plague during the reign of Amenhotep 3.?' i *Kmt* 17/3, s. 36-46.

Qasr Ibrim – Nubien

Qasr Ibrim er en lillebitte ø 15-20 m ud for Nasser-søens østbred godt 200 km syd for Aswan. Her har EES arbejdet siden 1961. Stedet er pga. det tørre klima ideelt til bevarelse af organisk materiale så som tekstiler og planterester. Hvor planterester andre steder mestendels er bevaret i forkullet form, er de her bevaret fuldstændigt i udtørret form, så at alt – helt ned til kronblade – er bevaret. Disse enorme mængder (det er måske den største samling arkæobotanisk materiale fra Ægypten der overhovedet er undersøgt) af utroligt velbevarede planterester udgør en fantastisk mulighed for at undersøge den landbrugshistoriske udvikling i Nedre Nubien.

Den tidligste landbrugsfase, der kan identificeres, er tidlig Napatæisk (9. – midt 7. årh. f.Kr.). Hvad man fandt her svarer nogenlunde til hvad man har kunnet finde længere nordpå i Nildalen i Ægypten: emmer (*Triticum turgidum* L. ssp. *diciccon*), byg (*Hordeum vulgare* L.) som madafgrøder og hør (*Linum usitatissimum* L.) som fiberafgrøde.

I romersk tid møder vi de samme afgrøder, men nye er kommet til: bomuld – her i skikkelse af frø – (*Gossypium* sp.), durum-hvede (*Triticum turgidum* ssp. *Turgidum* conv. *durum*), dyrket sorghum (*Sorghum bicolor bicolor*), ærter (*Pisum sativum* L.), oliven

Qasr Ibrim. Foto LM.

(*Olea europaea* L.) og druer (*Vitis vinifera* L.).

Den største ændring sker i den meroitiske periode (350-550 e.Kr.). Her bliver sorghum den dominerende afgrøde frem for hvede. Bomuldsfrø forekommer stadig og i sådanne mængder, at det er sandsynligt, at bomuld blev dyrket i omegnen. En nyhed er *lablab*-bønnen (*Lablab purpureus*); både bønner og bælle blev fundet. Dette er første gang man arkæologisk har fundet dyrket *lablab*-bønne i Afrika; også denne afgrøde synes at have været dyrket lokalt.

Herefter synes der ikke at være sket meget rent agrikulturelt før i den Osmanniske periode, hvor *Sorghum bicolor bicolor* erstattes af *Sorghum bicolor durra*.

A. Clapman og P. Rowley-Conwy, 'Qasr Ibrim's archaeobotany', *Egyptian Archaeology* 29, 2006, s. 6-7.

Nødudgravninger ved Nilens fjerde katarakt

I 1940'erne planlagdes en dæmning over Nilen ved den fjerde katarakt, Meroweddæmningen, for at kontrollere floden til gavn for Ægypten. I 1980'erne blev projektet genoplivet af Sudans regering som et hydro-elektrisk tiltag. I november 2003 gik arbejdet endelig i gang

med planlagt afslutning i september 2008.

Området der står til at blive oversvømmet, 170 km af Nildalen, er blevet delt ud til flere arkæologiske koncessioner til hasteudgravninger. Den største af disse, over 40 km af Nilens Vestbred inklusive øer, er gået til *Sudan Archaeological Research Society* (SARS). I sæsonerne 2004-2005 og 2005-2006 har man koncentreret sig om lokaliteten ed-Doma i den øvre ende af koncessionen. Det undersøgte område dækker 6,5 km², og mere end 700 sites blev lokaliseret og registreret. Det drejede sig om både boligpladser og gravpladser. Det tidligste materiale fra området daterer sig til mellem-palæolithikum for ca. 150.000 år siden, men det er først fra neolithikum (omkring 5500 f.v.t.), at det vimler med menneskelige levn. Omkring 2400 f.Kr. opstod et større rige syd for den tredje katarakt, kendt af oldtidens ægyptere som Kush og med centrum i Kerma. Hidtil har man ment, at dette riges sydlige grænse lå i omegnen af Gebel Barkal, men det ser ud til at det kushitiske rige gik helt ned til den fjerde katarakt. I det attende århundrede f.Kr. dominerede Kush Nilen helt op til den første katarakt. Der er ikke fundet ægyptiske inskriptioner i området, men til gengæld en mængde keramik. Da Ægypten træk-

ker sig fra det nordlige Sudan omkring 1070 f.Kr. bliver det heraf opståede vakuum opfyldt af det andet kushitiske rige – kaldet det napatæiske og det meroïtiske rige. Rester fra denne periode er sjældne i omegnen af ed-Doma. Til gengæld er tumulus-grave fra den post-meroïtiske periode (midt 4. til midt 6. årh. e.Kr.) meget almindelige. Området lå inden for det middelalderlige rige Makuria, der blev kristnet i det 6. årh. og kristne begravelse er hyppige og velbevarede m.h.t. tekstiler og humane levn. Der er ikke fundet syn-derlige rester af huse.

Alt i alt er der registreret over 1000 arkæologiske områder i SARS's konces-sion alene, og meget tyder på at områ-det ikke har været så ugæstmildt som tidligere antaget, endda synes det, at området har været relativt velstående: en kushitisk pyramide og en massiv middelalderlig fæstning er identificeret.

Der er formentlig yderligere to års arbejde for SARS, før området omkring den fjerde katarakt er oversvømmet og de arkæologiske efterladenskaber er tabt for evigt.

D. Welsby, 'Rescue archaeology at the Fourth Nile Cataract', *Egyptian Archaeology*, 29, 2006, s. 9-12. Se mere på www.sudarchrs.org.uk

Ægyptens ældste linned

Gertrude Caton Thompson (1888-1985) var en af de formidable, britiske, kvindelige arkæologer, der udforskede de fjerneste egne i begyndelsen af 1900-tallet. Mellem 1921 og 1926 studerede hun under Petrie på University College og var med ham i Abydos og Oxyrhynchos i 1921-22 og i Qau i 1924. Hun fandt den prædynastiske beboelse i Hamamieh fra Badari-perioden i 1925. Indimellem studerede hun geologi og fysisk geografi for bedre at kunne forstå den præhistoriske arkæologi. I 1925-26 arbejdede hun i Fayum. Sammen med geologen Elinor Gardner fandt hun, hvad der vel er Ægyptens ældste tekstil fra mindst 5000 f.Kr. Disse tekstiler er blevet undersøgt i 2000 og 2002 af Jana Jones og Ron

Oldfield, Macquarie University, Sydney, Australien.

Skønt der aldrig var tvivl om, at materialet var hør, mente Caton Thompson i sin *The Desert Fayum* fra 1934, at det ikke nødvendigvis var *Linum ustatis-simum*, den domesticerede hør der dyrkes i Ægypten op til i dag; men det har de nye undersøgelser bekræftet, at det er.

At forberede den høstede hørplante er en temmelig besværlig og avanceret proces, men denne mestrede man tydeligvis allerede i ægyptisk neolithikum. Imidler-tid var tråden ret løst spundet (ca. 0,7 mm i diameter) og stoffet ujævnt vævet (18 x 16 tråde / cm²). Tråden var først spundet i 'Z' og derefter tvundet i 'S' (det kaldes 'z2S'). Det svarer til fund fra bl.a. Catal Hüyük (6. årt. f.Kr.) i Anato-lien og før-keramisk neolithikum B-tekstiler fra Nahal Hemar i Levanten.

Først fra Badari-perioden (ca. 4500-4100 f.Kr.) finder vi igen tekstiler i Ægypten. Disse stoffer er også vævet udelukkende af tråde af 'z2S'-typen; men i prædynastisk tid sker der en ændring: man skifter til en enkelt S-spundet tråd. Fra Naqada IC (ca. 3800 f.Kr.) bliver den dobbelt-tvundne 'z2S'-tråd gradvis skiftet ud med den enkelt 'S'-spundne, og fra Naqada IIB (ca. 3600 f. Kr.) bliver al ægyptisk tekstil vævet af enkelt 'S'-spundet tråd. Denne tråd er finere, længere og stærkere end 'z2S'-tråden. Hvorfor man skiftede fra det ene til det andet er uvist, men medvirkende faktorer kan være at hørfibrene af natu-ren selv er S-drejede samt ny teknologi. J. Jones og R. Oldfield, 'Egypt's earliest linen', *Egyptian Archaeology* 29, 2006, s. 33-35.

Vin, vin! Vi vil ha' vin!

I Papyrus 04/1 omtales en undersøgelse, som den catalanske farmaceut/kemiker Maria Rosa Guasch Jané og hendes kolleger (fra Universitat de Barcelona) har foretaget på få milligram udskrab fra en af Tutankhamons vinkrukker. Denne undersøgelse beviste med 100% sikkerhed, at vinen i denne krukke var fremstillet af røde druer (tilstedeværelsen af syringasyre). Nu har efterfølgende un-

dersøgelser af andre af Tuts vinkrukker vist, at den alkoholiske drik *shedeh* ligeledes er fremstillet af røde druer.

Der har tidligere været spekuleret på, om den var lavet på grundlag af dadler og/eller granatæbler; men nu ved vi, at det faktisk er druer, røde druer (syringasyren igen). Øjenåbneren i Maria Rosa & Co's undersøgelser er imidler-tid, at mindst fem af Tuts krukker har indeholdt vin fremstillet af hvide druer! Hvilket er det tidligste sikre belæg for hvid vin i Ægypten [undertegnede har ellers hævdet, at hvid vin først kom til Ægypten med grækerne. Så lærte man det!]. Her er det *fraværet* af syringasyre, der afgør sagen: ingen syringasyre = hvid vin. Alle prøver fra disse fem krukker viste nemlig tilstedeværelsen af vinsyre, der med yderst få undtagelser kun findes i drueprodukter, så vin er, hvad der var i krukkerne, hvad da også indskriften *irep*, vin, klart indikerer - men den var altså hvid!

M. R. Guasch Jané et al., 'Liquid Chromatography with Mass Spectrometry in Tandem Mode Applied for the Identification of Wine Markers in Residues from Ancient Egyptian Vessels', *Analytical Chemistry* 76, 2004, s. 1672-1677.

M. R. Guasch Jané et al., 'The origin of the ancient Egyptian drink *Shedeh* revealed using LC/MS/MS', *Journal of Archaeological Science* 33, 2006, s. 98-101.

M. R. Guasch Jané et al., 'First Evidence of white wine in ancient Egypt from Tutankhamun's tomb', *Journal of Archaeological Science* 33, 2006, s.1075-1080.

(Maria Rosa Guasch Jané's ph.d-af-handling (fra 2005) kan læses (på catalansk – det kan sagtens lade sig gøre) på http://www.tdx.cesca.es/TESIS_UB/AVAILABLE/TDX-0727106-090406//RGJ_TESI.pdf)

Uden mad og drikke ...

Med H. Reimer som supervisor og under R. Kupers øverste ledelse arbejdes på Abu Ballas-ruten i den vestlige ørken mod – formentlig – Libyen. Man har atter lokaliseret adskillige raste-

pladser, hvoraf nogle var større lejrpladser og vandingssteder, mens andre var mindre og ikke så veludstyrede. Man fandt vandkrukker og baller med hø i primitive skjul. Dette var uden tvivl foder til æslerne og vand til dyr og mennesker på rejse vestover gennem ørkenen. Ruten er velafmærket, ikke blot ved rasteplasserne, men også ved varder. Endnu er rutens endemål ikke identificeret, eftersom den deler sig, og en gren synes at gå op mod Gilf Kebir, mens en anden går længere ind i ørkenen mod vest.

Nile Currents, *Kmt* 17/3, 2006, s. 10.

Marina el-Alamein

Denne græsk-romerske havneby blev i 1980'erne udsat for store ødelæggelser pga. byggeri af feriebyer og hoteller, indtil dette blev stoppet af SCA. Siden har arkæologer systematisk udgravet området, der blandt andet indeholder grave, en *hypogea* (et underjordisk anlæg), forum, bade, et tempel og huse. Se mere på www.arce.org Notes and News, *Egyptian Archaeology*, 29, 2006, s. 8.

Deir el-Surian – Wadi Natrun

En 1300-tals fresko af Jesu Himmelfart, der er fjernet fra Mariakirken i Deir el-Surian og flyttet til det nybyggede, nærliggende musæum, er nu færdigrestaureret (af Leiden Universitet under Karel Unnemeé). Fresken blev nedtaget fra kirkens vestre hvælv i 1991 efter en brandskade, men er nu blevet rensat og retoucheret. I kirkens nordre hvælv er en fresko af Mariæ Himmelfart blevet rensat, og der er foretaget forberedelser til en flytning til det nye museum. Dette vil afdække en afbildning af Jesu Fødsel fra det 8. årh., som man ved ligger nedenunder.

Digging Diary, *Egyptian Archaeology*, 29, 2006, s. 25.

Deir el-Baramus – Wadi Natrun

Leiden Universitet (også her under Karel Unnemeé) har fortsat undersøgelser i klosteret Old Baramus der tidligere også var kendt under navnet Mussa al-

Aswad [Sorte Moses]. Efter 2005 er kirken fuldstændigt undersøgt. Bygningen består af en basilika fra 5. og 6. årh. med omfattende ombygninger fra 7. til 10. århundrede. Bygningen indeholder en døbefont [kopterne døbes ved total nedsænkning] måske fra det 7. årh. Derudover findes en velbevaret cisterne under et bageri til nadverbrød. Desuden undersøgte man en af de mange eneboer-bebyggelser i omegnen af Deir el-Baramus.

Digging Diary, *Egyptian Archaeology*, 29, 2006, s. 29.

Deir el-Bersheh

Under Harco Willems' ledelse er det Kongelige Universitet i Leuven fortsat med udgravningerne i Djehutyhoteps grav med fokus på forgården. Det viser sig at adgangen til graven tilsyneladende ikke er via fronten. Man har fundet adskillige vægfragmenter med dekoration, nogle med selvbiografisk indskrift. Man har desuden begyndt udgravning syd for munden af Wadi Nakhla af flere temmeligt fattige, men velbevarede grave. I en af dem var der et stort gravoffer bestående af mindst 13 okser [temmelig fattig?!]. En undersøgelse af et område i landsbyen udgravet i 1970'erne gav gravkammeret tilhørende en dame? ved navn Djehuty-nakht. Udfra dekorationen stammer den fra Første Mellemtid.

Se mere på <http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/bersha/>

Digging Diary, *Egyptian Archaeology*, 29, 2006, s. 29.

Harco Willems var i begyndelsen af 1990'erne tilknyttet Carsten Niebuhr Institutet som underviser og forsker.

NYTTIGE NET-ADRESSER

www.romeinegypt.unipi.it

Det er en vældig interessant site hvis man er interesseret i romersk Ægypten. Man kan se, hvilke kejsere har bygget/fået skrevet deres navn i hvilke templer – der er sjovt nok mange ude i udmarke. Bibliografien er rigtig god.

www.kv-63.com

om – ja, tænk engang – KV63 – den nye og mystiske grav i kongernes dal ved siden af Tuts.

MUSEER

Imhotep-museet

Ved indkørslen til det arkæologiske område i Sakkara er Imhotep-museet nu åbnet for besøgende. Det er en nydelig, enkel bygning, der indenfor er delt op i en stor midterhal og siderum. Her kan man se fragmenter af arkitektoniske elementer fra Djosers trinpyramide-anlæg og udvalgte fund fra området. Der er udmærkede plancher, men der mangler stadig en del etiketter og andre faciliteter. Der er endvidere et lille bibliotek indrettet som en mindestue for J. P. Lauer, der gennem sit meget lange liv arbejdede på at synliggøre arkitekten Imhoteps storslåede projekt for os. (LM Sakkara sept. 2006)

Foto Jesper Kristensen august 2006

Fitzwilliam Museum

I maj åbnede nyopstillingen af den ægyptiske afdeling i Fitzwilliam Museum i Cambridge. Samlingen har fået mere plads, og museets konservatorer har benyttet sig af muligheden for at underkaste nogle af genstandene en gennemgribende restaurering. Noget af dette arbejde kan studeres på www.fitzmuseum.cam.ac.uk

Blandt de mere spektakulære udstillede genstande kan nævnes det skulpturelle låg til Ramses III's sarkofag og de mange interessante ostraka med skitser fra Deir el-Medina.

(LM Cambridge nov. 2006)